DOI: 10.31648/pw.11456

Valentyna Sobol | Валентина Соболь
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0484-6874
University of Warsaw

АНТРОПОЛОГІЯ ВІЙНИ: ORAL HISTORY ТА ЩОДЕННИКИ

Anthropology of war: oral history and diaries

Abstract: In the article Valentyna Sobol investigated oral stories and personal documents of the occupied city of Izyum, Kharkiv region, from March 3 to September 10, 2022. The author of the article proceeds from the premise that autobiographical memory is a component of culture. From this point of view, the article examines both oral accounts of eyewitnesses of the war and occupation, told by the author of this report, as well as two diaries. The first one belongs to Lydia Shapovalova, a resident of the city of Izyum. The following is the diary of the murdered writer Volodymyr Vakulenko (1972-2022). Special attention is paid to the prospects of studying personal documents, the number of which is increasing, along with photo exhibitions, documentaries, murals, even comics.

Keywords: oral history, occupation diaries, the city of Izyum, the Shot Renaissance

Вступ

Насамперед, методологічний аспект. Входжу на поле *oral history* – історії, розказаної живими учасниками подій першої у XXI столітті великої війни в Європі. Її прикмети: „niespotykany w powojennej Europie charakter rosyjskiej agresji, skala dokonanych przez Rosję zniszczeń, będąca następstwem wojny fala uchodźców" (Szeptycki 2023, 111). Науковці прагнуть осягнути, чому всередині країни-агресора війну підтримують: „Konsolidację Rosjan wokół Kremla, czyniącą z nich wspólników zbrodni wojennych, można wyjaśnić jedynie w paradygmacie kulturowym. Absurdalne narracje rosyjskich mediów propagandowych oskarżające Ukraińców o nazizm, faszyzm i mordowanie się nawzajem, a Zachód – o ludobójcze plany z użyciem broni biologicznej konstruowanej przez Amerykanów w Ukrainie, są zbudowane na mitach" (Getka | Darczewska 2022, 8).

Centre for Applied Antropology, Institut für die Wissenschaften vom Menschen (Institute for human sciences), Documenting Ukraine Project – разом з Управлінням культури та туризму Чернігівської міської ради та Громандської Організації «Центр прикладної антропології» – зовсім недавно видано збірник

матеріалів круглого столу 21-22 лютого 2023 року під заголовком «Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи». У рамках проекту *Гуманітарні аспекти російсько-української війни: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання* було здійснено дослідження на Чернігівщині, яка має унікальне географічне положення на перетині кордонів трьох держав (Україна, Білорусія, РФ). Цей проект – одна зі спроб розробки спільних методологічних засад щодо збереження та фіксації (як підкреслено у вступі до збірки *Війна, наука і емоції*) – «історичної пам'яті маленьких людських доль у великій війні» (Lytvyn 2023, 9). З такою метою і було проведено круглий стіл, приурочений до перших роковин війни.

Міста і села Чернігівщини були руйновані агресором в період від 24 лютого до 2 квітня 2022, тобто понад два місяці. Значна частина території Харківщини, в тім і місто Ізюм, була окупована від 3 березня до 10 вересня 2022, повних сім місяців.

Моїм завданням є антропологія війни, через осмислення досвіду пережиття окупації та закарбування її в автобіографічній пам'яті, яка знайшла своє втілення і в *oral history,* і в щоденниках – як у рукописному, так і тому, що вже побачив світ. При цьому солідаризуюся з визначенням учених-етнологів, що автобіографічна пам'ять – це не про минуле, це не про нас у минулому, це про нас теперішніх (Hrymych 2023, 57). Пам'ять є складовою культури в її історичній перспективі, культури, яка, за словами Анджея Менцвеля, в цьому розумінні складається з комунікаційних систем:

> Найпростіше належало б опрацьовувати історію культури як історію систем комунікації, оскільки немає культури без комунікації. Послідовність: усність, писемність, друкованість, аудіовізуальність (мультимедіальність) була б послідовністю ідеальних типів таких систем комунікації. Їх належна структуралізація (у випадку оральної культури фактично вже реалізована) ставала б об'єднанням дослідницьких регулятивних ідей. Слід було б кожного разу досліджувати конкретність даної культури, цю конкретність визначали б у ній специфічні відносини різних систем комунікації, які дають у ній результат (Mentsvel' 2012, 88).

* * *

Animus meminisse horret (Як згадаю, душа тремтить від жаху) – цими словами Еней розпочав свою розповідь про початок Троянської війни. Упродовж липня – серпня 2023 року мені судилося вислухати численні розповіді людей про сім місяців виживання в одному з найбільш брутально знищених міст – Ізюмі. Від ізюмчанки Лідії, авторки рукописного щоденника, маю дозвіл на його вивчення, аналіз та публікацію. Наступний щоденник – дитячого письменника Володимира Вакуленка (1.07. 1972 – між 23.03 і 12.05. 2022), який

народився і мешкав у селі Капитолівка поблизу Ізюма, побачив світ у 2023 під заголовком *Я перетворююсь. Щоденник окупації. Вибрані вірші.* А широкий світ уже дізнався про Автора: його твір перекладено іншими мовами, Катерина Лихогляд зняла документальний фільм-розслідування про письменника «Записи під вишнею», у Брюсселі відбулася знакова подія на вшанування його пам'яті. Окупаційні щоденники прочитую з вірою у визначення Ганса-Ґеорга Ґадамера про «світло розуму і сумлінність знання», виходячи із засади філософа, що гуманітарним наукам нелегко знайти правильне розуміння: «Те, що їм притаманне як істина, що в них виходить, важко зробити видимим» (Gadamer 2000, 38).

Світ бачить тільки вершину айсберга злочинів агресора в Україні, але чи розуміє хоча б те, що відомо? Тому таким важливим видається концепт Юзефа Тішнера про «солідарність сумлінь» (Tischner 2011, 15-16). На солідарності сумлінь наполягав і Дмитро Чижевський: він поставив поряд нацизм і комунізм, перш ніж то зробили Арендт чи навіть Гроссман (Sigow | Mangeville 2023, 45). Чижевський переконував, що не можна вивчити ідеології тоталітаризму і знайти проти неї лік без заглиблення в антропологічні студії, піднесення ролі кожної окремої людини, на очах якої твориться історія. На наших очах постає духовна культура опору України у війні (Pieniążek 2023), в тому числі і через прозрівання уражених отрутою пропаганди і брехні:

> A my, Ukraińcy, nigdy nie byliśmy więźniami idei imperialistycznej. Nie mamy tego w sobie. To jak z piciem wódki i piwa. Myśmy poprzestali na tym ostatnim. Nie pociesza nas wódka imperialna, ta totalnie wybuchowa mieszanka, która pokonała najmocniejsze głowy. Bo przecież imperialnemu szaleństwu ulegają nawet najinteligentniejsi Rosjanie (Sigow | Mangeville 2023, 30).

Обидва щоденники провадилися в часи окупації, яка залишила незагойні рани. І в людській психіці, і на святій землі: на території Харківщини налічено 27 російських катівень. Ключем до мого аналізу є висновок письменниці і волонтерки Вікторії Амеліної (1.01.1986 – 1.07.2023), що ми перебуваємо всередині нового Розстріляного Відродження. Це їй судилося віднайти щоденник колеги, дитячого письменника Володимира Вакуленка (1.07.1972 – між 23.03 і 12.05.2022). Кількість особистих документів війни та окупації, у розмаїтті жанрів (драми, проза, поезія, комікси, мурали, пісні, анекдоти на ін.) невпинно зростає. Щойно 30 січня 2024 видатний польський актор і режисер Анджей Северин у театрі імені Арнольда Шифмана у Варшаві озвучив уривки новочасної антології, до якої увійшли твори 42 українських авторів: *Війна 2022: щоденники, есеї, поезія* (Наше слово 2024, 4). Ці твори кореспондують із зізнанням Олеся Гончара: понад 30 років тому він зробив такий запис у своєму щоденнику: «Росію погубить ненависть, яку вона розпалює в собі, – ненависть до України».

1. *Oral history* – одна із сотень тисяч? … одна з мільйонів

Те, що увібрав у себе щоденник Лідії Шаповалової (1952 р.н.), спершу почула від неї самої у липні-серпні 2023 як *oral history.* Це відбулося природньо, без спонуки, отож її розповідь має особливу вагу і силу, бо щира і правдива. Вразила глибина її переживань, якими жила сім місяців окупації. Авторка із власної ініціативи довірила мені рукопис, написаний у синьому зошиті в клітинку, формату А 4. Нотатник задокументував пережите в Ізюмі від початку наступу росіян 3 березня 2022 і до 10 вересня 2022 року, коли Збройні Сили України Ізюм звільнили. Шостого березня 2022 були підірвані мости, щоб ворог не зайшов у центр міста. В центр Ізюма окупанти змогли дістатися лише в кінці березня 2022. Цілковита окупація міста тривала від 30 березня 2022 до 10 вересня 2022.

Сприймаю рукопис, услід за авторкою, як чудодійний психотерапевтичний скарб. Як повторювала Лідія, то щоденне звернення до писання врятувало її від відчаю. Пильнувала, писала кожну вільну хвилину і ховала зошит у таємне місце. Розуміла всю небезпеку для цілої родини, якщо б окупанти знайшли нотатник. Писала день у день, за її зізнанням, аби «не звар'ювати», не пустити зневіри та паніки у власну душу і серце. Побачила на власні очі, як третього березня 2022 до міста вриваються окупанти. Вулицею Громадська, звичною до тиші, проїхало 40 ворожих танків – люди завмерли… «Рвонула бомба, шість метрів у глибину, десять в ширину» (25 березня 2022), «Діти та онуки мої кохані, знаю, що вам несолодко на чужині, але не чуєте вибухів, від яких земля день і ніч здригається під ногами…» (30 березня 2022).

Монтень у книзі *Досліди* (в розділі 18-му *Про страх*) наголошує, що немає іншої такої пристрасті, яка «вибивала б наш розум із належної йому колії більшою мірою, аніж оця» (Монтень1987, 35). Навіть у найміцніших психічно напад страху може породжувати жахливе осліплення. Для погамування страху потрібна несамовита міць і сила духу. Рятівником став …синій зошит. Авторка довірливо зізналася, що то він оберігав її. Нотувала побачене, почуте від сусідів, міські події і приватні справи, але всі вони по вінця насичені бідою, пройняті тривогою, страхом і гнівом, це рядки мережані крізь сльози. Позбавлених інформації людей навчені пропагандисти щоденно запевняли, що росія увійшла до Польщі, а Україна зникла. Час ніби зупинився – отой щасливий час, перед війною, коли з дітьми та онуками мала радість спілкуватися щодня. Натомість настав час окупаційний. Особливе відчуття того «іншого» часу у просторі рідного міста, просторі, який ще донедавна був приязним, більше того, беріг і захищав, тішив очі красою лісів, озер та Дінця, – все це зумовлює особливу молитовність нотаток. Вона еманує від звертань подумки до найрідніших: «Ось уже 14 днів б'ють по Ізюму. Все що можна, уже знівечили. Російська орда – набагато гірше фашистів.

Діти та онуки мої золоті, як би вам тяжко не було в чужині, ви не будете бачити цього пекла!.. сьогодні гірше, аніж усі попередні дні» (14 березня 2022). На магічній силі паперового сповідника і сповірника, писати який стало щоденним ритуалом, Лідія наголошувала і в *oral history*, і в своєму рукописі, який перечитувала після наших зустрічей. Ракети, гради, танки, підвали, пожежі, вбивства, молитва. Сягання до глибини свого єства, аби почути голос здорового глузду. Віра в невідворотність добрих змін. І ось мотивом спершу ледь упізнаваним, але яким же дорогоцінним є той, в якому жевріє надія на звільнення рідного міста від прибульців, які мордують і гвалтують. Зруйнували школи, бібліотеки, житлові будинки, замінували ліси, поля, вулиці, парки, а поряд у лісі могили замордованих. Їх там понад 400, багатьох не вдасться зідентифікувати. Всупереч біді, рукопис хоч і пройнятий страхом, але той стає гнівом сильної жінки, її молитовною вірою в рятівну силу свого слова, надією на Збройні Сили України. І тоді, повторює з вірою, повернуться з чужини її діти та онуки. Травень-місяць 2022 дарує передчуття добрих змін: «Цієї ночі думала, що наша армія нас звільняє» (13 травня 2022). Однак тяжкі бої за звільнення Ізюма триватимуть ще чотири місяці. У місті постає вулиця Пам'яті – то там була багатоповерхівка, під руїнами якої загинули всі, дорослі і діти, понад 50. Окупанти не дозволили рятувати приречених. Однак, свавіллю ворога приходить кінець. І вереснева нотатка Лідії променить радістю: «Наші солдати уже біля нас! Боже, яка радість їх побачити! Люди їм кричали: «Слава Україні! Героям слава!» (10 вересня 2022).

2. Ізюм, а зовсім не «тринадцять юм»

Почути цей жарт мені судилося від кількох мешканців Ізюма: назву найбільшого (після Харкова) міста прибульці прочитали як «Тринадцять юм» і відрапортували: «Такого города нету». А місто є і буде. Козаки заснували його ще в 1681 році, хоча перші поселення виникли значно раніше. На початку 80-х років XVII століття відбулося перетворення Ізюму в міцне оборонне укріплення. 21 вересня 1781 року (*Старовинні міста Харківщини. Ізюм.1994, 12*), коли Ізюму виповнилося 100 років, було утверджено мирний герб міста: у золотому полі три виноградні лози з плодом. Окраса міста, річка Дінець, у часи гетьмана Мазепи була судноплавною: в часи турецьких війн 1736 і 1737 років по Дінцю доставлявся провіант для війська. Перед війною в Бібліотеці Ізюма було презентовано повторне видання унікальної праці *Старий Ізюм. Записки краєзнавця* В. Авілова. Наприкінці життя він занотував спогади нащадків козаків знаменитого Ізюмського полку, описав овіяні міфами підземні ходи й катакомби, скарби, які ніби загубили татари на переправі Дінця та ін. Книжка має іменний покажчик, де мешканці Ізюма зможуть знайти

свої прізвища. Згадка про Ізюм є в забороненому упродовж століть творі *Історія Русів*[1], який переписували і переховували: «Собралися во множестве к Хмельницкому и требовали от него обороны или пристанища, и Гетман позволил таковым переселиться в Слободскіе полки, отцем его заведенные и заодно с Малоросіею бывшие, как-то: Сумскій, Ахтирскій, Харьковскій, Ізюмскій и Рибінскій» (*История Русов или Малой Россіи* 1846, 152). Постання міста сягає часів появи Ізюмського козачого полку в 1660 р. Історіограф Гербель вказує навіть чітку дату Ізюмського слобідського козацького полку – 27 липня 1657 року (Avilov 2021, 30).

Від визволення Ізюма 10 вересня 2022 минуло понад два роки. У читальні центральної Бібліотеки міста почула, що найбільш бажаним місцем освіти і навчання учителям видається саме приміщення бібліотеки, яка відбудовується. Чому? Бо ж остерігаються – в часи, коли бомбардування Харківщини триває далі – повернутися до шкіл. Бо ж у підвалі одного дивом уцілілого освітнього закладу окупанти влаштували катівню. Поряд з бібліотекою центральною – Дитяча бібліотека, яку влітку 2023 відбудував Марко Родарі, онук Джанні Родарі, автора книжки для дітей – *Цибуліно* (*Чиполіно*), постав новий освітній простір *Хаб стійкості* (Harahulya 2023, 2). Про те, як відроджується Ізюм після семи місяців пекла, читаємо в поетичних і прозових творах прозаїка і поетеси Ольги Садкової. *Ізюм, Оскіл: відлуння окупації* – в цьому нарисі письменниці від 17 березня 2023 року є фото зруйнованого Ізюмського ліцею № 1. І перелиті в слово відчуття побаченого, коли «потрапляєш у середовище сюрреалізму. Одна справа – відео, інша – бачити наживо, а надто, якщо це твоє рідне місто» (Sadkova 2023, 4). «Ми вже ніколи не будемо тими колишніми. У нас у всіх свої історії, одна приголомшливіша за іншу […] Чи чує нас Бог? І де та зоря, що виведе до визволення? А може сяйво в нас самих, у силі нашого духу – вижити, вистояти, побороти?» (Sadkova 2023, 4).

3. *Перетворююсь в розділ, у простір, у постріл…*

У серпні 2023 року побачив світ і був презентований у Центральній бібліотеці міста щоденник дитячого письменника Володимира Вакуленка зі вступним словом Вікторії Амеліної, яка віднайшла документ у саду під вишнею. До книжки *Я перетворююсь. Щоденник окупації. Вибрані вірші* увійшли також вибрані поетичні твори автора, вірші для дорослих, адресовані дітям та синові Віталіку. Член Спілки письменників України, Вакуленко знаний як автор 13 книжок, з яких чи не найвідоміша називається *Татусева книга.*

[1] Іван Драч у 1991 переклав твір українською і написав передмову до видання під промовистим заголовком *Ця книга для того, щоб ми стрепенулись.*

Саме з такою назвою у вересні 2023 на концерті у Брюсселі відбулася світова прем'єра однойменної кантати Євгена Оркіна[2], присвячена пам'яті замордованого росіянами українського поета й письменника Володимира Вакуленка. Вражена його трагічною долею, відома українська диригентка Оксана Линів вшанувала його пам'ять під час знакової події[3] в Брюсселі – *Youth Symphony Orchestra of Ukraine*[4]. Це спільна робота українсько-німецького композитора та виконавця Євгена Оркіна і диригентки Оксани Линів. Епізод із оркестром називається «Україна бореться із забуттям»[5]. Ростислав Нємцев та Феліція Міхалі здійснили переклад щоденника Вакуленка французькою. У видавництві Hashtag (Editions Hashtag) у провінції Квебек у Канаді готується до друку перше франкомовне видання українського автора в Канаді – *Premiers Jours D'Occupation. Derniers Jours De Volodymyr* (*Я перетворююсь. Щоденник окупації. Вибрані вірші*).

Написаний у рідному селі Капитолівка, розташованому на відстані хіба кілометр від міста Ізюм, щоденник Вакуленка – це автограф на 36 сторінках із блокнота в клітинку. Вакуленко-К. – це псевдонім, де К. – походить від назви Капитолівка, малої батьківщини письменника. У серпні 2023 харківське видавництво «Vivat» видрукувало книжку *Я перетворююсь…*, до якої увійшли правдиві й болісні щоденникові нотатки, а також вибрані поезії Володимира Вакуленка. І кілька коментарів-пояснень від видавців:

> 7 березня 2022 року. За матеріалами Максима Ситнікова і Тетяни Терен для «Українська правда»: На село Капитолівка, що біля Ізюма, почалися потужні авіанальоти. За ними в село зайшли російські колони. Навкруги було чутно стрілянину, гатила артилерія. Більшість мешканців Капитолівки поховалася в холодні підвали, і тільки один чоловік кричав услід колонам окупантів із будинку на в'їзді: «Рашисти зайшли! Рашисти зайшли!» Цим чоловіком був Володимир Вакуленко (Vakulenko-K. 2023, 54).

Ніколи не думав, пише автор, що «моє рідне село стане епіцентром окупації рашистів. Мені з моїми патріотичними проукраїнськими поглядами вкрай небезпечно було опинятися затиснутому у вороже кільце, але я не мав вибору» (Vakulenko-K. 2023, 30). Чому? Бо з ним був син, хворий на аутизм.

---

[2] Лінк на сайт: https://www.arte.tv/pl/videos/RC-022677/tracks-east/. You Tube: https://www.youtube.com/watch?v=skSqvlQtn9E

[3] У складі редакційної команди Данило Подкопаєв (студент Варшавського університету у першому семестрі 2023/24 р. за програмою «Еразмус») узяв участь у створенні епізоду під назвою Боротьба із забуттям для документальної програми TRACKS EAST телеканалу Arte, який був присвячений події у Брюсселі й пам'яті Володимира Вакуленка.

[4] Посилання на подію, що відбулася в Брюсселі у вересні минулого року й була присвячена Володимиру Вакуленку: https://www.bozar.be/en/calendar/youth-symphony-orchestra-ukraine.

[5] Лінк на сайт: https://www.arte.tv/pl/videos/RC-022677/tracks-east/. You Tube: https://www.youtube.com/watch?v=skSqvlQtn9E

Пригнічувало розуміння, що вибухи, «гради» погіршать стан дитини. Після перших бомбардувань не стало світла, а «останній інтернет вичавлювали з ноутбуків, аж доки не завмирали на невідь-скільки старенькі блоки живлення» (Vakulenko-K. 2023, 30). У щоденнику Вакуленка поєднується сповідальна приватність і трагічна епічність, яка зумовлює інший, планетарно-космічний вимір часу і простору:

> Біда сунула Україною вже не перший день – сунула війна. Ворог за браком розуму і стратегії не веде чесних боїв. Ворог веде війну кількістю, захоплюючи житлові квартали, аби прикритися мирними мешканцями, хоча спочатку окупантські літаки бомбардували не лише будинки, а й башти, які вловлювали мобільний та інтернет- зв'язок… (Vakulenko-K. 2023, 30)

Далі – безпомильне сприйняття розмірів лиха, передбачення, готовність до найгіршого.

> P.S. Сьогодні десятий день окупації. Розумію, що ці рукописи потраплять до рук ФСБ, яке має прийти після рашистської дивізії «Z», ось тільки закінчаться бої, але все ж розраховую їх передати в разі довготривалої окупації в руки міжнародних організацій, а вони, за правилами міжнародних спільнот, будуть. Все ж вірую в ЗСУ […] Ізюм стоїть, хоч і дуже поруйнований. Пів міста під окупацією, мости зірвані, а пів міста й далі залишається під контролем […] Два дні поспіль відбуваються вуличні бої – ліс наш цілком, відіб'ється місто, звільниться село. Перемога буде наша, а поки що залишатимусь у своєму підпіллі в очікуванні неминучого знищення окупанта! (Vakulenko-K. 2023, 30).

Настає виснажлива окупація. Спрацьовує передчуття смертельної загрози. В саду під вишнею встигає закопати свій нотатник і попросити батьків, аби віддали «нашим, як звільнять». Віднайшла його Вікторія Амеліна, смерть якої після поранення в час авіанальоту на Краматорськ так само сколихнула Україну і світ. У написаному перед війною пророчому віршеві Вакуленка сфокусувалося минуле, теперішнє і майбутнє:

> Перетворююсь в розділ, у простір, у
> постріл.
> Створюю те, що, либонь, на погибель
> приречене.
> Але що пропонується – в невловимім
> потоці стріл,
> Лиманами ллється змова, мови не
> стало на речення…

Історія однієї перемоги – це вступне Слово Амеліної до книжки побратима сприймається пророчо. Її автобіографічні рядки прочитуються як підхоплена естафета у хроніці опору довжиною в кілька століть, опору небуттю. Українців «свідомо принижувала і вбивала імперія, яка зараз намагається знищити нас не поодинці, а цілою країною» (Bondareva 2023, 27). Описаний Амеліною власний досвід паралельного часу в українській історії волає до сумління мільйонів. Сприймається – всупереч відстані в три століття – як продовження свідчень Мазепи, Орлика, *Історії Русів,* Астольфа де Кюстіна *Правда про Росію.* 300 років тому гетьман Орлик у листі до Станіслава Лещинського від 5-25 червня 1727 року пишучи про поневолення України, запізнане з європейських газет та почуте від очевидців[6], кваліфікує і латиною як *theatrum carnificina*[*e*], і *польською teatr rzeźniczy* (*театр різників*). Щойно відбута кверенда в архіві Парижа (Ministère de L'Europe et des Affaires étrangères)[7] дозволила звірити оригінал рукопису. В діарії описане тиранство такого розмаху, яке в цивілізованому світі тоді ще не було знане, а тому той світ – як і сьогодні – не уявляє правдивої небезпеки *theatrum carnificina*[*e*]. Акцент на насильстві, яке після Полтави практикує Росія в Україні, звучить у листах гетьмана до володарів цілого світу, в т.ч. і до папи Бенедикта XIII, причому Орлик волає про солідарність сумлінь сотнею років раніше, ніж маркіз Кюстін. Його книжці *Росія в 1839 році* (Kyustin 2009, 222), судилася щасливіша доля, ніж творам Орлика. Кюстін пише:

> Якщо викладені мною факти неправдиві, нехай їх одкидають, якщо зроблені мною висновки помилкові, нехай їх заперечують; немає нічого простішого. Але якщо правда переважає в моєму творі, то дозвольте мені вважати, що я досяг своєї мети, яка полягає в тому, щоб показати недугу, розбудити здорові уми шукати ліки (Kyustin 2009, 222).

4. В саду під вишнею

Шукаючи нотатки колеги в саду під вишнею, Вікторія Амеліна пережила дивний стан: Це також страх, але інший. Страх перед забуттям, якщо передсмертне слово письменника не буде знайдене там, де він його заховав:

---

6 Орлик часто мав у себе мандрівників з України, які прямували до монастирів на гору Атон, відвідуючи гетьмана на вигнанні в Салоніках

7 Другий виїзд до архіву Парижа в серпні 2024 виявився результативнішим за перший, здійснений ще в 2012. За допомогу складаю щиру вдячність працівникам Дипломатичного архіву Франції, які дозволили нам працювати з рукописом українського гетьмана у п'яти томах. Ця праця була конечною, оскільки відчитання і видання наступних частин Діарія Орлика (рукопису1727-1732 років) є завданням гранту.

> Втрата рукопису, про який ще кілька годин тому я не знала, а Володин батько не пам'ятав, зараз видається нам обом непоправною. Батькові – бо не зміг виконати синову волю. Мені – бо справджується мій найгірший страх: я всередині нового Розстріляного Відродження. Як у 1930-х, українських митців убивають, їхні рукописи зникають, а пам'ять про них стирається. Я шукаю в слобожанському чорноземі не лише нотатки одного з нас, а одразу всі загублені українські тексти: другу частину «Вальдшнепів» Хвильового, п'єси Куліша, останні поезії Стуса, щоденники часів Голодомору, стародруки, спалені в київській бібліотеці 1964-го. Усі наші втрати – від стародруків до щоденника Володимира Вакуленка – ніби один великий текст, який уже ніколи не прочитати. Що там написано, у цьому щоденнику? У всіх цих текстах? (Vakulenko-K. 2023, 9-10).

Нотатки замордованого колеги і приятеля Амеліна знайшла тоді, коли вже й не сподівалася:

> – Знайшла! – вигукую радісно, ніби дістала з-під землі не щоденник, писаний в окупації, а справді всю загублену українську літературу. Прощаючись, обіцяю батькові Володимира зробити все, щоб про його сина говорив світ. Насправді ще не знаю, як виконати обіцяне, але це милосердніше за обіцянку знайти Володимира живим (Vakulenko-K. 2023, 10).

Простір і час – тут ці загальні форми буття, як відомо, притаманні усім без винятку матеріальним системам і процесам – у розповіді Вікторії Амеліної набувають виразних національно-культурних рис та вимірів довжиною в століття. Так, не існує об'єкта, який перебував би поза простором і часом, але в розповіді Амеліної ці категорії – будучи конкретними і виразними – окреслюють споконвічний двобій поміж добром і жорстокістю, правдою і брехнею. Зазвучали – завдяки Амеліній – забуті голоси пересторога. Адже свого часу європейські мислителі висловлювали багато влучних спостережень, які вкотре підтверджували слова Кюстіна: «В Росії деспотизм є на троні, але тиранія є всюди» (Kyustin 2009, 52).

Не існує простору і часу самих по собі. Відомо, що не існує абсолютного простору як нескінченої порожньої протяжності. Але уява, яка – за Енштейном – важливіша за знання, творить ілюзію присутності одночасно в кількох просторово-часових зрізах, які закарбувалися в історії культури як «Розстріляне Відродження» в 30-х рр. XX ст. (Лавріненко 1959, Korniejenko 2010, Thompson 2000, Applebaum, 2018), і як у 60-х рр. – «Задушене Відродження»:

> Часи справді змішалися: раніше шістдесятники Алла Горська, Лесь Танюк та Василь Симоненко розслідували вбивства митців доби Розстріляного Відродження, вчинені за кілька десятиліть до розквіту їхнього покоління. Тепер українські письменники розслідують злочини, скоєні лише пів року тому (Vakulenko-K. 2023, 14).

Костянтин Геберт у дослідженні *Ostateczne rozwiązanie. Ludobójcy i ich dzieło,* презентація якого стала подією на форумі видавців у Варшаві, присвячує Україні окремий розділ *Nie robi się omletów bez tłuczenia jaj* (Gebert 2022, 213-245). Учений аналізує суть наративу Дюранті, опертого на диявольській грі, яка знана як гібридна війна в часи постправди. Подана перша сторінка «Daily Express» від 6 серпня 1934 – з непідписаним репортажем про Голодомор в Україні:

> A mieszanina prawd, półprawd, zmyśleń, informacji i własnych poglądów, jaką zaprezentował w artykule, dziś musiałaby zostać opatrzona nagłówkiem „Polemika", jasno wskazującym na jednostronny charakter tekstu – o ile w ogóle mógłby on ukazać (Gebert 2022, 214).

31 березня 1933 року на 13-й сторінці *New York Times*, газети, яка не легковажила відомостей зі світу – побачила світ нотатка сумнозвісного Вальтера Дюранті *Росіяни голодні, але голоду немає* (Gebert 2022, 213). І книжка *Gareth Jones – czlowiek, który wiedział za dużo* (Wlekły 2019), і фільм Агнешки Голланд *Obywatel Jones* показують високу ціну правди про голодомор в Україні, за яку Гарет Джонс заплатив життям. І хоча минуло понад сто років від голодомору 1921-го, понад дев'яносто від голодомору 1933-го, який забрав життя понад десяти мільйонів українців, – від голоду на хліб та правдиву інформацію в XXI столітті терплять мільйони окупованих. Тому щоденник Вакуленка завдає больового шоку і волає до світу про «солідарність сумлінь». Як ота нотатка у розділі щоденника *Хлібчик з мого гетто* про голод в окупації 2022 року:

> […] Останню хлібину я ділив на 5 частин, притому лише для дитини. За 2 тижні окупації вже й забув смак хліба, а крихти, залишені малим на столі, всипав у пригоршню і з жадібністю їв їх, щоб хоч трохи відчути смак хлібчика (Vakulenko-K. 2023, 67). […] Звикаєш до всього, головне, ким ти в усьому цьому залишаєшся. Вибухи «градів» мене взагалі не напружували. Я не боюся померти отак щоб одразу, але в мене немає таких привілеїв. Я не сам, тож мушу вижити (ibidem, 30).

У Івана Франка є пророчі слова, які проектують сказане на відточувані століттями політтехнології ворога: «Інквізитори, що вміли *igne, ferro*[8] в душу лізти»…

А яким фатальним може бути вміння недруга влізти в душу наївну і простодушну[9], – пересвідчуюся в розмові на ринку з літнім чоловіком

---

[8] Igni et ferro – вогнем і залізом

[9] Самійлові Величку боліла українська наївність, він картав її, вболіваючи. Так гостро і відчаєно, як у XX столітті – Євген Маланюк.

з сумними очима та пооораним бідою лицем. «Мушу поспішати, бо ж вдома чекають три малі онуки». «А їхня мама?» – запитую. «А вона втекла з рашистом, коли у вересні Ізюм звільняли! Ми шукали її серед забитих. Ми не спали кілька тижнів. Діти очі виплакали… горя нашого було без меж…». Чекала в надії, що почую ще бодай слово. Почула: «А коли думали, що немає вже невістки серед живих, вона обізвалася. Вимагає, аби ми їй дівчаток до раші віддали. Не буде цього! Внучки відбудують наш Ізюм». І тоді подумалося: в людях таки справді, мав рацію Камю, більше речей заслуговує на подив, аніж на погорду.

Закінчення

Історія появи і збереження окупаційних его-документів, кількість яких збільшується, заслуговує на окрему розвідку. Бо ж Демокріт твердив: «Як криниця невичерпна, так і істина», *veritas in profungo*[10] – істина в глибині. Шлях до неї важкий, бо кривавий. Досвід виживання в окупації, аби перемогти відчуття відрізаності від світу, є надзвичайно цінний і повчальний. І усні розповіді, і щоденникові свідчать, у яких несамовито складних випробуваннях утверджується розуміння, що у великій війні немає маленьких справ. Надто високою ціною здобувається усвідомлення: до великої перемоги мають бути перемоги малі, щоденні. А з-поміж них і перемога над собою. Римський письменник Флавій Вегецій слушно стверджував: *Dulce bellum inexpertis,* що означає: війна приємна тільки тим, хто не зазнав її. А в Ізюмі почула: *Якби тому трясця, кому війна щастя.*

Oral history та твори очевидців двох війн та окупацій – другої світової і цієї, що триває нині – створюють особливе поле гравітації, увиразнюючи трагедію краху людських планів, мрій, інтенцій. Розповіді та зізнання ізюмчан звучать в унісон із памфлетами Пйотра Войчеховського, який зазнав війну в дитинстві і до глибини пройнявся бідою України – його есеї *Дешева кров* (*Tania krew*), *Молитва за Маріуполь* (*Modlitwa za Mariupol*) пульсують розумінням, болем і гнівом:

> Я дитина війни. Коли восени 1944 пішов до школи в Любліні, то вже мав про війну багаті знання, живу з ними до сьогодні […]. І саме тому буду повторювати, що ми відповідальні за пам'ять мільйонів українських дітей, які знайшли рятунок у Польщі. А також за пам'ять польських дітей, які ростимуть зі спогадом про війну, яку побачили в медіях – криваву, брутальну, покриту брехнею (Wojciechowski 2022, 15) (Переклад мій. – В. С.).

[10] Істина в глибині. Демокріт твердив: «Як криниця невичерпна, так і істина»

Незважаючи на два роки деокупації – бути українцем на Харківщині і в Ізюмі зокрема – це значить бути стійким. Треба мати снагу і силу, аби протистояти насаджуваній віками залежності від російських зразків, яка насправді подібна до «культурної шизофренії» (Szaruga 2022, 35). Її приклади можна множити, а в Ізюмі сміються услід тій, в якої прохопилося: «путин, я тебя люблю, не бомби мою хату»… Інфіковані хворобою рашизму і «руського миру» й далі погрожують працівникам газети «Обрії Ізюмщини». Але її головний редактор Костянтин Григоренко завершив книжку *Ізюм. Хронологія окупації та звільнення* (Фоліо, Харків 2024), запропонував створити музей окупації Ізюма. Тим самим вписав проблеми міста у світовий контекст. Бо ж бачить світ: це війна світова, а не спецоперація, АТО чи конфлікт. Надалі проблема деколонізації є актуальною, а тому, як свідчать новочасні студії, „питання деколонізації вимагає глибокого аналізу і підхід до проблеми має бути поважним" (Sigow | Mangeville 2023, 31). Бо ж у результаті нищення квіту нації «суверенність формальна не є рівнозначна суверенності культурній» (Szaruga 2022, 35). Особисті документи свідчать, що нині – у вимірі планетарному – агресором повторюється чорний експеримент, який був проведений у місті Слов'янську у квітні-липні 2014 року, як репетиція того, що діється нині, в час повномасштабної війни від 24 лютого 2022 року: функціонування незаконних в'язниць, обстріли та мінування, залучення неповнолітніх до збройних формувань, нагнітання російської пропаганди. В основі збірки досліджень того, що діялося в Слов'янську – також численні *oral history* цивільних осіб, які стали свідками порушення прав людини. Книжка, презентація якої відбулася також у Варшаві, побачила світ двома мовами, українською та англійською – *Місто, з якого почалася війна* (2020) | *The city where the war began* (2021). Але запитань більше, ніж відповідей. Чи у змозі література, культура, наука зреалізувати на повну силу закладеного в них освітнього потенціалу? Він є в показі того, як сильно зневолити може брехня, в інспірації пошуку шляхів визволення від неправди. Гостроти набуває дилема: чи той, хто повірив у брехливу пропаганду, він, отже, не є вільним, але якщо того не знає і живе ілюзією волі, то чи він є правдивою людиною? Філософ Тішнер розбудовує поняття злого генія: то геній такої неправди, яка прибрала образ правди. Більше того, він прагне з'ясувати суть парадоксу, коли людина не знає свого зневолення, і нею заволодіває ілюзія волі (Tischner 2011, 18). Орлик понад триста років тому усвідомив це у вигнанні, прагнув розбудити своїми листами володарів світу, а на 15 рукописних сторінках листа до Лещинського (шліфував епістолу від 5 до 25 червня 1727) запропонував програму, як зупинити *theatrum carnificina*[*e*], театр різників, не гаючи часу, не покладаючи рук, доносити до світу правду, але й плекати відпорність на неправду в собі.

Фотовиставка деокупованого Ізюма авторства Костянтина Ревуцького є своєрідною візуальною антропологією, яка нині мандрує світом. Так само

дослідницьким методом, як фото, фільм, вистава, мурал чи навіть комікс стає живе, промовлене, а потім і зафіксоване на письмі слово, розповіді і сповіді людей, які витримали жахіття. Осягнути ті жахіття занадто боляче. Однак їх треба фіксувати і вписувати в новітню фазу російсько-української війни з її тотальним геноцидом. Війни двох цивілізацій у центрі Європи. Мазепа і Орлик, Розстріляне Відродження і Відродження задушене, Крути і Голодомор, Іловайськ і Маріуполь, Ірпінь та Ізюм. Київ і Полтава. Львів і Харків. Робота з пам'яттю і перепрацювання травм – це і є та історія культури, займатися якою необхідно світові, аби перетривати. Всупереч загальновідомому *silent leges inter arma* (*під час війни мовчать закони*) – всі, з ким пощастило спілкуватися, – вистояли, сповідуючи закон честі і гідності, з вірою в перемогу, «нехай віддалену, проте невідворотну» (Bondareva 2023, 28).

Бібліографія

Applebaum, A. (2018), Za żelazną kurtyną. Warszawa

Applebaum, A. (2018), Czerwony głód. Warszawa

Avilov, V. (2021), Staryy Izyum. Zapysky krayeznavtsya. Kharkiv. [Авілов, В. (2021), Старий Ізюм. Записки краєзнавця. Харків.]

Awramczuk, A. (2023), Ілюстарції Анастасії Аврамчук. Sejny.

Bardyak, M. et al. (eds.) (2020), Misto, z yakoho pochalasya viyna. Kyyiv. [Бардяк, М. et al. (2020), Місто, з якого почалася війна. Київ.]

Bondareva O. (2023), Osmyslyty viynu, [in:] Antolohiya aktual'noyi ukrayins'koyi dramy "Nenazvana viyna", [Бондарева О. (2023), Осмислити війну, [in:] Антологія актуальної української драми „Неназвана війна". Київ, 9-28.]

Gadamer, H.-G. (2000), Istyna i metod, 2. Kyyiv. [Ґадамер, Г.- Ґ. (2000), Істина і метод, 2. Київ.]

Gebert, K. (2022), Ostateczne rozwiązanie. Ludobójcy i ich dzieło. Warszawa.

Getka, J. | Darczewska, J. (2022), Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy. Warszawa.

Halling, S. | Udovenko, A. (eds.) (2021), The city where the war began. Kyiv.

Harahulya, A. (2023), Dytyacha biblioteka vidnovlyuyet'sya, [in:] Obriyi Izyumshchyny 34 (24.08), 2. [Гарагуля, А. (2023), Дитяча бібліотека відновлюється, [in:] Обрії Ізюмщини 34 (24.08), 2.]

Hryhorenko, K. (2024), Izyum. Khronolohiya okupatsiyi ta zvil'nennya. Kharkiv. [Григоренко, К. (2024), Ізюм. Хронологія окупації та звільнення. Харків.]

Hrymych, M. (2023), Etnohrafiya viyny: vidminnosti pol'ovoyi roboty z epizodychnoyu ta avtobiohrafichnoyu pam"yattyu, [in:] Viina, nauka ta emotsii: (ne)novi kontsertsii i pidkhody. Kyiv, 55-59. [Гримич, М. (2023), Етнографія війни: відмінності польової роботи з епізодичною та автобіографічною пам'яттю, [in:] Viina, nauka ta emotsii: (ne)novi kontsertsii i pidkhody. Kyiv, 55-59 .]

Konyssky, H. (1848), Ystoryya Rusov yly Maloy Rossiy. Moskva. [Конисский, Г. (1848), История Русов или Малой Россіи. Москва.]

Kornijenko, A. (2010), Rozstrzelane Odrodzenie. Kraków | Przemyśl.

Kurkow, A. (2023), Dziennik inwazji. Przekł. Obłucki, K. Warszawa.

Kyustin, A. (2009), Pravda pro Rosiyu. Kyyiv. [Кюстін, А. (2009), Правда про Росію. Київ.]

Lavrinenko, Yu. (1959), Rozstrilyane Vidrodzhennya, Antolohiya 1917-1933. Paris. [Лавріненко, Ю. (1959), Розстріляне Відродження, Антологія 1917-1933. Paris.]
Lytvyn, K. (2023), Peredmova, [in:] Viyna,nauka ta emotsiyi: (ne)novi kontseptsiyi ipidkhody. Kyyiv, 7-9. [Литвин, К. (2023), Передмова, [in:] Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи. Київ, 7-9.]
Makhovska, S. (ed.) (2023), Viyna, nauka ta emotsiyi: (ne)novi kontseptsiyi i pidkhody. Kyyiv. [Маховська, С. (ред.) (2023), Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи. Київ.]
Marek, M. (2020), Operacja Ukraina. Kampanie dezinformacyjne, narracje, sposoby działania rosyjskich ośrodków propagandowych przeciwko państwu ukraińskiemu w okresie 2013-2019. Warszawa.
Mentsvel', A. (2012), Antropolohichna uyava. Kyyiv. [Менцвель, А. (2012), Антропологічна уява. Київ.]
Момот, L. et al. (1994), Starovynni mista Kharkivshchyny. Kharkiv. [Момот, Л. et al. (1994), Старовинні міста Харківщини. Харків.]
Monten' (1987), Razmyshleniya i aforizmy frantsuzkikh moralistov XVI-XVIII vekov. Leningrad. [Монтень (1987), Размышления и форзизмы французких моралистов XVI-XVIII веков. Ленинград.]
Pieniążek, P. (2023), Opór. Ukraińcy wobec rosyjskiej inwazji. Warszawa.
Orlyk, P. (1727), Diariush podorozhnii, yakyi v imia Troitsi naisviatishoi, rozpochatyi v roku 1720 misiatsia zhovtnia dnia 10-ho. sygn. MD Pologne. P.18006, P 18007. Vues: 956. [Journal de voyage d'Orlik, rédigé en poloneis]. Vol. 8 – 412 folios. Ministère de L'Europe et des Affaires étrangères. 11-17.08.2024.
Sadkova, O. (2023), Izyum, Oskil: vidlunnya okupatsiyi, [in:] Obriyi Izyumshchyny 11 (17.03), 4. [Садкова, О. (2023), Ізюм, Оскіл: відлуння окупації, [in:] Обрії Ізюмщини 11 (17.03), 4.]
Sigow, K. | Mangeville, L. (2023), Narodziny nowej Europy. Ukraina nas obudziła. Warszawa.
Sływynski, O. (2023), Slovnyk viyny. Sejny. [Сливинський, О. (2023), Словник війни. Сейни.]
Szaruga, L. (2022), Ukraiński kalejdoskop. Warszawa.
Szeptycki, A. (2023), Polska pomoc dla Ukrainy po 24 lutego 2022 roku, [in:] Stępniewski, T. (red.), Europa Środkowa i Wschodnia w cieniu wojny Rosji z Ukrainą: wyzwania geopolityczne i dylematy bezpieczeństwa. Lublin, 93-111.
Tischner, J. (2011), Spór o istnienie człowieka. Kraków.
Thompson, E. (2000), Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm. Nycz, R. (red. nauk.). Kraków
Vakulenko-K., V. (2023), Ya peretvoryuyus'. Shchodennyk okupatsiyi. Vybrani virshi. Kharkiv. [Вакуленко-К., В. (2023), Я перетворююсь. Щоденник окупації. Вибрані вірші. Харків.]
Wlekly, M. (2019), Gareth Jones – człowiek, który wiedział za dużo. Kraków.
Wojciechowski, P. (2022), Tania krew, [in:] Wyspa 1 (61), 14-17.